

Федоренко Максим Владиславович,

аспірант Гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського, 01042, м. Київ, вул. Джона Маккейна, 33, lermont98@gmail.com; тел.: +38 (044) 5290516, <https://orcid.org/0000-0003-4392-7124>

УТВЕРДЖЕННЯ ШЛЯХТИ ТА КОЗАЦТВА, ЯК ПРЕДТЕЧІ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ В УКРАЇНІ ТА ПОЛЬЩІ, З КІН. XV СТ. – ДО ЛЮБЛІНСЬКОЇ УНІЇ 1569 РОКУ

Анотація. Розкривається сутність, зміст і особливості генезису та утвердження шляхти і козаків в Україні та Польщі з кін. XV – до утворення Речі Посполитої після Люблінської унії 1569 р., як суспільних станів, які стали джерелом для формування державної (цивільної) служби у зазначених державах. Аналізуються українські, польські та російські джерела кін. XV – XVI ст. щодо появи шляхти та її соціальної стратифікації й заснування Речі Посполитої як шляхетської держави, а також щодо походження феномену козаків і Козацької держави в Україні. Узагальнюються погляди вітчизняних і зарубіжних істориків та правників на сутність, зміст і призначення шляхти і козацтва у тогочасному суспільстві та державі.

Акцентується увага, що шляхта у Польщі зароджується в сер. XIV ст. «з середньовічного лицарства, досить розрізненого у своїй масі, завдяки здобуттю від монарха привілеїв, що надавались вже не для певної групи, а для загалу лицарства». Але уже у XV-XVI ст. шляхта стає визначальною політико-воєнною силою Польсько-Литовської держави, поділяється за своїм соціально-майновим станом на магнатів, середню шляхту, дрібну шляхту та збіднілу шляхту, т.з. «голоту». При цьому, саме середня шляхта, у першу чергу, nobilitована, стає основою корпусу державної служби.

Походження слова «козак», яке починає вживатися серед татар і місцевого населення іще в XIII-XIV ст., має тюркське коріння, й позначало вершника, безземельного воїна-найманця, як члена орди. У XV ст. «козакування» стало формою об'єднання татар з іншими народами в самоврядні воєнні організації для промислів. І лише на поч. XVI ст. козаки почали формуватися в воєнні загони із слов'ян під керівництвом Предислава Лянцкоронського для оборони окраїн (України) від свавілля та мародерства «степу» (кочівників). Подальший розвиток козацтва на Українських землях сприяв формуванню проєвропейської мілітаризованої моделі публічної служби і розбудови Козацької держави.

Ключові слова: шляхта, службова шляхта, козаки, Люблінська унія, державна служба, цивільна служба.

Fedorenko Maksym Vladislavovych,

graduate student of the Humanities Institute of the Tavriya National University named after V.I. Vernadskoho, 01042, Kyiv, st. John McCain, 33, lermont98@gmail.com; tel.: +38 (044) 5290516, <https://orcid.org/0000-0003-4392-7124>

APPROVAL OF THE NOBILITY AND THE COSSACKS AS THE ANCESTORS OF THE STATE SERVICES IN UKRAINE AND POLAND, FROM KIN. XV ST. – TO THE LUBLIN UNION OF 1569

Annotation. The essence, content and features of the genesis and establishment of the nobility and Cossacks in Ukraine and Poland from the end of XV – before the formation of the Commonwealth after the Union of Lublin in 1569, as social classes, which became the source for the formation of state (civil) service in these states. Ukrainian, Polish and Russian sources of kin are analyzed. XV – XVI centuries. on the emergence of the nobility and its social stratification and the establishment of the Commonwealth as a noble state, as well as on the origin of the phenomenon of the Cossacks and the Cossack state in Ukraine. The views of domestic and foreign historians and lawyers on the essence, content and purpose of the nobility and the Cossacks in the society and state of that time are generalized.

It is emphasized that the nobility in Poland originated in Ser. XIV century. «From medieval chivalry, quite different in its mass, thanks to the acquisition of privileges from the monarch, which were no longer granted to a particular group, but to the general chivalry». But already in the XV-XVI centuries. the gentry becomes the defining political and military force of the Polish-Lithuanian state, is divided according to its social and property status into magnates, middle gentry, petty gentry and impoverished gentry, the so-called «Nakedness». At the same time, it is the middle nobility, first of all, the nobilitated, who become the basis of the civil service.

The origin of the word «Cossack», which began to be used among the Tatars and the local population in the XIII-XIV centuries, has Turkic roots, and meant a horseman, a landless mercenary, as a member of the horde. In the XV century «Cossacking» became a form of uniting the Tatars with other peoples in self-governing military organizations for crafts. And only at the beginning. XVI century Cossacks began to form into military detachments of Slavs under the leadership of Predislav Lyantskoronsky to defend the outskirts (Ukraine) from arbitrariness and looting of the «steppe» (nomads). Further development of the Cossacks in the Ukrainian lands contributed to the formation of a pro-European militarized model of public service and the development of the Cossack state.

Key words: gentry, service gentry, Cossacks, Lublin Union, civil service, civil service.

Постановка питання в загальному вигляді. Становлення державної (цивільної, публічної) служби виникає з утворенням самих держав, у яких уже сформовано чіткий публічно-світський компонент влади монарха (фараона, короля, базилевса, царя тощо). Появі державних службовців і апаратів управління публічною службою в їх звичному для нас вигляді передувало виникнення теократичних деспотій Стародавнього Сходу – Шумеру й Аккаду, Вавилону, Єгипту, Мідії, Фінікії, Індії та ін. [1, с. 169-190]. У багатьох із цих державних утворень існували ґрунтовані трактати, присвячені управлінню державною службою.

Для прикладу, у давньоіндійському епосі «Артхашастра» («Наука Політики») (IV-III ст. до н.е.) Глава 8 Розділу 4 «Призначення міністрів» визначала наступне правило щодо формування корпусу міністрів: *«Нехай цар призначає міністрами людей шляхетного походження, наділених розумом, чесністю, мужністю, відданістю, оскільки достоїнства стоять на першому місці»* [2, с. 24].

У Главі 3 Розділу 91 «Про утримання державних службовців» «Артхашастри» йдеться про те, що державних службовців (тих, що служать при царю) *«слід залучати за винагороду, за якої вони були б спроможні виконувати обов'язки»* [2, с. 271]. «Артхашастра» також системно визначила основні посади тогочасних державних службовців і їх винагороду. До прикладу, головні наглядачі, наглядачі терему, наглядачі військ, податківці та головний скарбник мали отримувати 24 000 пан, завдяки чому вони будуть лояльними і ефективними. Натомість, слуги отримували по 60 пан.

Але, державна служба, в звичному для нас вигляді, постає набагато пізніше, після становлення та розвитку в X-XIV ст. перших європейських держав та після їх трансформації під час падіння аристократичних та становлення буржуазно-демократичних режимів. Цю тезу підтверджує й споріднений досвід державотворення та публічної служби з найдавніших часів в Україні та Польщі.

Генезис і еволюціонування державної (публічної) служби в Україні та Польщі найбільш рельєфно можна періодизувати з огляду на трансформації: а) право громадян на рівний доступ до державної служби; б) місії та статусу державного службовця; в) системи управління державною службою. У тому числі, й в умовах воєн, революцій, надзвичайних станів, пандемій тощо [3].

Щодо останнього критерію, то нами попередньо було досліджено та обґрунтовано наступну періодизацію становлення та розвитку системи управління державною службою в Україні та Польщі:

- *перший період* (IX ст. – XIII ст.) – утвердження системи управління державною службою в Київському та Польському князівствах;

- *другий період* (XIII ст. – XIV ст.) – занепад інститутів державності в Київському князівстві за часів Орди, розвиток Галицько-Волинського князівства і утворення Великого Князівства Литовського, в яких було започаткована феодално-васальну модель управління державною службою;

- *третій період* (XIV ст. – XVIII ст.) – становлення та розвиток управління державною службою за часів утворення Литовсько-Польської держави,

а після Люблінської унії 1569 р. – Речі Посполитої, а також утвердження феномену Козацької держави та закріплення основ публічної (козацької) служби у Конституції Пилипа Орлика 1710 р.;

- *четвертий період* (XVIII ст. – поч. XX ст.) – перебування Українських і Польських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперії та насадження аристократичних і дискримінаційних щодо українського та польського народів відповідно систем управління державною службою, заснованих на законодавстві відповідних метрополій;

- *п'ятий період* (поч. XX ст. – сер. XX ст.) – утвердження модерних інститутів державної служби і національних систем управління державною службою за доби національно-визвольних змагань Української Народної Республіки і Західно-Української Народної Республіки 1917-1922 та за часів відродження II Речі Посполитої в Польщі (1918-1939 рр.):

- *шостий період* (перша пол. XX ст. – кін. XX ст.) – запровадження радянської державно-партійної системи управління публічною службою в Україні (1922 р.) та запровадження комуністичної моделі публічної служби у Польській Народній Республіці (*Polska Rzeczpospolita Ludowa*) після Другої світової війни (1944 р.);

- *сьомий період* (кін. XX ст. – поч. XXI ст.) – відродження національних систем управління державною службою після «оксамитової революції» 1989 р. у Польщі і за часів III Речі Посполитої та після проголошення незалежності України в 1991 році; поява перших законів про державну (цивіль-

ну) службу в Україні (1993 р.) і Польщі (1996 р.);

- *восьмий період* (з поч. XXI ст. – до сьогодні) – реформування системи управління державною (цивільною) службою на цінностях Об'єднаної Європи і прийняття нових законів про державну (цивільну) службу в Польщі (2008 р.) і в Україні (2015 р.) та забезпечення їх реалізації [1, с. 184-185; 4, р. 86].

Одним із найбільш цікавих періодів став *третій період* (XIV ст. – XVIII ст.) генезису державної (цивільної) служби на Українських землях і в Польсько-литовській державі, який ознаменувався утвердженням феномену козацтва та шляхетської держави у Речі Посполитій. По-суті, він вмістив у собі декілька етапів: 1) утвердження козаків і службової шляхти, як предтечі державної військової служби до укладення Люблінської унії (кін. XIV ст. – 1569 р.); 2) розвиток Козацької держави в Україні та шляхетської Речі Посполитої до Національно визвольної революції Богдана Хмельницького сер. XVII ст. (1569 р. – 1654 р.); 3) продовження боротьби козаків з Московським Царем і Річчю Посполитою за національну державність до поразки у Північній війні та прийняття Конституції Пилипа Орлика, що унормувала основи публічної служби в Україні (1654-1710 рр.).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика щодо походження козаків в Україні та шляхти у Польщі є традиційною для українських, польських, французьких, російських і інших істориків, філософів і правників. Її дослідження стало предметом ретельних, хоча нерідко й еkleктичних наукових розвідок та-

ких українських учених, як В. Антонович і В. Бец [5], Д. Бантиш-Каменський [6], М. Василенко [7], М. Грушевський [8], О. Єфіменко [9], Г. Кониський [10], А. Копистянський [11; 12], П. Куліш [13; 14], Н. Полонської-Василенко [15] і ін. [26; 27], російських науковців – В. Водозова [16], Д. Кавеліна [17], Є. Савельєва [18] і ін., французького ученого Г. де Боплана [19], а також польських дослідників – А. Яблонського та ін. [25].

Відзначимо також ґрунтовні дослідження історії козацтва та Козацької держави, проведені сучасними українськими дослідниками. Це, зокрема, монографії Н. Яковенко «Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна» (2008 р.) [20], В. Смолія та В. Степанкова «Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.)» (2009 р.) [21], робота В. Шевчука «Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення XVI-XVIII століть» у двох книгах (2019 р.) [22; 23] і ін.

Разом із тим, проблематика зародження козацтва та розвиток шляхти у кін. XV ст. – до Люблінської унії 1569 р., як певного прологу формування інституту державної (цивільної) служби в Україні та Польщі, зберігає свою актуальність для правничої науки і публічного управління.

Загальна мета дослідження полягає в аналізі генезису козацтва та шляхти у кін. XV ст. – до Люблінської унії 1569 р., як предтечі державної (цивільної) служби, у їх співставленні та порівнянні, а також формування положень про вплив відповідних процесів на подальше формування систем управління державною службою в Україні та Польщі.

Викладення основного матеріалу. Як відомо, поступ державотворення в Україні та Польщі посилюється після утвердження Великого Князівства Литовського, а надалі, після Люблінської унії 1569 р. і Речі Посполитої. При цьому, Польща здобула першість у складі Польсько-Литовської конфедерації у досліджуваний період й утвердилась як шляхетська держава, то для України зародження козацтва стало початком боротьби за національну державність і формування ідеї та державотворчої практики Козацької держави.

Не вдаючись до більш глибокого аналізу тогочасних історичних подій, які детально досліджені літописцями давнини і істориками сучасності, відзначимо, що прототипи корпусу державної служби – шляхта в Польщі та козаки в Україні стали потужним державотворчим чинником тих часів стали. Нерідко ці соціальні стани в Україні й Польщі на певних етапах історичного розвитку ототожнювалися з єдиною реальною мілітарною публічною владою. Але, як і більшість знакових явищ національного державотворення та правотворення, генезис козацтва та шляхти оповитий багатьма легендами, які тісно переплелися з реальними історичними подіями.

У цьому контексті заслуговує на увагу науковців переосмислення феномену зародження шляхти і козацтва, як взаємозумовлених, споріднених, але в той же час і відмінних феноменів, які на наш погляд, поклали початки публічної служби для України і Польщі.

Як відомо, походження шляхти і козаків має давні історичні витоки. При цьому, «прадавність» шляхти і козацтва нерідко суб'єктивно поси-

лювалась літописцями і ученими. Так, свого часу австрійський учений-етнограф Ю. Ліпперт писав про прадавнє історичне походження *шляхти* (з пол. *Szlachta*, передбачувано з нім *slahta* – «рід») та виокремлював патріархальну та службову шляхту. Патріархальна, або ж родова шляхта складала в давніх державах «*весь пануючий рід, як «воєнна каста»*» [24, с. 235]. Але, за часів Середньовіччя, в силу політичних, соціально-економічних і управлінських чинників, утверджується й т.з. «службова шляхта». Власне, Середньовіччя, на наш погляд, і стало колицкою для генезису й еволюціонування шляхти та утвердило її ключовим державотворчим чинником Польщі.

Автори нарисів з історії Польщі пишуть про те, що з другої пол. XIV ст. польське суспільство ділилося на стани з різноманітними політичними повноваженнями. Такими станами у Польщі були духовенство, шляхта, міщани і селяни. При цьому, виключно важливу роль у державно-політичних справах належала *шляхті*, яка виникає з сер. XIV ст. «з *середньовічного лицарства, досить розрізненого у своїй масі, завдяки здобуттю від монарха привілеїв, що надавались вже не для певної групи, а для загалу лицарства*» [25, с. 52].

Польща не знала формального поділу на низову, середню та горішню (аристократичну) шляхту, властиву феодально-аристократичному устрою держав Західної Європи. Але, такий поділ в середовищі шляхти існував фактично. Горішню верству шляхти становили *магнати*, які володіли великими палацами і маєтками і, по-суті, визначали політику держави через своїх представників (послів) у королівській раді. Найбільш числен-

ним був прошарок середньої шляхти, представники якої володіли декількома селами. Натомість низова шляхта за своїм економічним статусом мало чим відрізнялась від заможних селян. З часом з низової шляхти виділяється дрібна збідніла шляхта або ж т.з. «голота».

Шляхта була доволі замкнутою соціальною верствою, а шляхетство набувалась за народженням чи надавалось за заслуги перед державою (нобілітація). Останній спосіб входження до стану шляхти, на наш погляд, був прологом до утвердження в Польщі адміністративного режиму державної служби. Як писав Ю. Ліперт, «*винагороджували не інакше, як створюючи їй за її службу стан патріархальної шляхти, даючи їй таке панське становище. ... між службовою та патріархальною шляхтою зникла всяка різниця, хіба що серед нових відносин зарані виключалась можливість почуття приязної спільноти панської родини і родин підданців*» [24, с. 239].

Починаючи із сер. XV ст. панівний стан і привілеї шляхти у Польщі постійно зростали і зміцнювались. Домінуючі позиції шляхти у польському суспільстві визначалися насамперед спадковим володінням землею, спеціальними становими правами і привілеями, фактично виключними юрисдикціями над підданими, особистою недоторканністю та розглядом правопорушень і спорів виключно становими судами, пільгами в оподаткуванні, аж до його скасування, та можливістю формувати і реалізовувати державну політику на загальнонаціональному та місцевому рівнях.

Натомість обов'язок шляхти перед короною полягав насамперед у воен-

ній службі та фінансуванні численних воєнних компаній Речі Посполитої. Зокрема, магнати і середня шляхта зобов'язані були приводити на воєнні збори за ініціативи короля озброєні загони, а також підрозділи, які забезпечували їх провіантом, спорядженням тощо.

Участь шляхти у воєнних компаніях ставала джерелом нових привілеїв для шляхти. До прикладу, в 1454 р., на початку тринадцятирічної війни з Тевтонським орденом, польське лицарство забажало від свого короля нових прав і вольностей та отримало їх у Нешавській привілеї. Цим документом король погоджувався не скликати загальні воєнні збори шляхти без згоди земських сеймиків – місцевих з'їздів шляхти. Як писала Н. Полонська-Василенко, щодо впливу сеймиків на утвердження небачених привілеїв для шляхти, «*Сойми породили привілеї шляхті, які звільняли її від обов'язків платити податки*» [15, с. 350].

Одночасно з цим, Нешавський привілеї сприяв демократизації політичної системи Речі Посполитої. З 1493 р. було започатковано спільні зустрічі послів (представників) земських сеймиків із королем і його радою. З часом з представників шляхти було створено нову палату королівської ради – посольську палату. А в 1505 р., під тиском шляхти, сейм ухвалив конституцію, яка увійшла в історію під назвою «*Nihil novi*» («Нічого нового»). Нею заборонялось приймати нові закони та вводити нові збори і податки без спільної згоди короля, сенату й посольської палати послів [25, с. 56-57]. Навіть під час укладення в 1569 р. Люблінської угоди вимоги шляхти були традиційними: забезпечення існую-

чих прав, свобод і привілеїв [26, с. 203]. Відповідні трансформації сприяли утвердженню Речі Посполитої, як шляхетської держави з елементами демократичного управління.

З часом В. Водовозов писав про зростання ролі шляхти у Польщі в XVIII ст. наступне: «Всю владу захопили бояри, знатні роди, а з ними і дрібне дворянство, служилі люди, або ж *шляхта*. Король абсолютно залежав від шляхти» [16, с. 335]. Але такий стан речей утвердився набагато раніше в XVIII ст. Цю владу шляхта закріпила іще в Люблінській угоді 1569 р. У першу чергу, завдяки тому, що шляхта стала основою політичної та публічно-управлінської структури Речі Посполитої. Магнати стали політиками, середня шляхта – керівною ланкою військової («мундирової») та цивільної публічної служби, дрібна шляхта – кістяком місцевої публічної влади, у тому числі й на «колонізованих» територіях України.

Але, у цей час на Українських землях дозрівало козацтво, яке з часом стало політичною та публічно-управлінською елітою України і серйозним суперником шляхти. Зокрема, у т.з. «*столітній козацько-шляхетській війні*» описаній П. Кулішем [14] і іншими вітчизняними істориками, згаданими нами попередньо. Так, П. Куліш у своїй роботі «Історія воз'єднання Русі» писав про сутність і походження козацької верстви наступне: «Ратоборцями невизнаного панами права народної маси були люди, які на початку стали необхідним знаряддям для успіху колонізації українських пустель, а потім опинилися поза законом і постали супроти всіх прагнень шляхти, – саме українські *козаки*» [13, с. 31].

Щодо передумов і причин зародження козацтва О. Єфіменко писала, що Південна Русь постійно перебувала під загрозою через абсолютно відкритий кордон зі степом. Очевидно, що «... ні Литовсько-Руська держава, до Люблінської унії, ні Польсько-Литовська після неї, не мали достатньо сил, щоб належно організувати захист такої віддаленої окраїни, як Південна Русь ... Українське козацтво з'явилося на світ лише тому, що під боком існувало розбійниче Кримське ханство» [9, с. 105].

Дослідження генезису козацтва не може обійтися й без з'ясування походження та змісту цього слова. Так, згаданий попередньо П. Куліш відзначав різноманітність тлумачень і інтерпретацій слова «козак» у історичних джерелах. «Слово козак спочатку означало те ж саме, що вільний добувач, ймовірно, навіть – грабіжник і розбійник, загалом же на півночі і півдні Московського царства, в Польщі та Татарії, воно означало людину бездомну і безземельну» [13, с. 31]. Пізніше М. Грушевський писав, що «слово «козак» – тюркське слово, яке здавна жило в устах кочового населення наших степів, відоме уже в половецькому словнику 1303 р. у значенні «сторож», «воїн» – було повністю прикладним у цьому значенні до порубіжного населення, цій передовій варті України» [8, с. 202].

Водночас, українські дослідники писали й про інші інтерпретації слова «козак». Так, М. Василенко писав: «Козак – людина вільна, бездомна, нікому не підлегла, та, що служить за гроші, кому захоче. ... незалежний, шукач військових пригод ...» [7, с. 117]. Натомість, А. Копистянський стверджував, що слово «козак», з татарського «кай-

зак» буквально означало «розбійник» чи «волоцюга». «Так називали татари своїх воїнів, які свobodно жили на пограниччю Криму і на власну руку запускалися в степ, де промишляли ловецтвом і розбишацтвом» [11, с. 246].

Пізніше ж, за часів татаро-монгольської орди (а вірніше – декількох орд), між татарами і автохтонним населенням окупованими ними територій виникали дрібні військово-підприємницькі товариства (орди), які трималися окремо від краю, де існувало усталене управління, обирали з поміж себе керівників і займалися мисливськими і рибними промислами, приймали участь у війнах.

Схожі погляди на походження феномену козацтва висловлювали й інші дослідники. Зокрема, Є. Савельєв пише, що лінгвісти та історики століттями не можуть прийти до єдності щодо слова «козак» і «загадкового народу – козаки» [18, с. 2-3]. Утім, концепція про козаків, як виокремлену етнічну групу, на нашу думку, є необґрунтованою й починаючи з ХІХ ст. неодноразово піддавалась науковій критиці. Адже козаки були соціальним феноменом для багатьох народів на значній території Східної Європи.

Інший російський дослідник К. Кавелін, у науковій дискусії з М. Богомолвим, пише про те, що останній обґрунтував концепцію стосовного того, що слово *козак* є складеним із -коз (каз) і – ак. Перший складник *каз*, *аз*, *газ*, *хаз* позначає коня, другий – ак, означає *вершника*. Київ, на думку ученого, походить від -кай, з молдовської кінь, тобто йдеться про «град вершників». Схоже походження мало й місто Канів. Тобто, козаки – це «вершники, захисники ванів («білих воїнів»)»

[17, с. 995]. Утім, сам К. Кавелін вбачає цю концепцію складною та надуманою. Хоча тюркське походження слова «козак» («вершник передового загону»), на наш погляд, є закономірним, з огляду на джерела походження феномену козацтва.

Іноді слову «козак» надавалось зовсім екзотичне тлумачення. Зокрема, відомий літописець Гадяцький полковник Г. Грабянка переконував, що козаки пішли від хозар, а останні були слов'янами. Польський письменник XVII ст. В. Каховський писав, що це слово пішло від позначення диких кіз, які вирізнялись швидкістю та спритністю. Польський композитор Стрийковський вважав назву «козак» похідною від імені прадавнього вожака Козака, який буцім то багато разів перемагав татар. У свою чергу, польський історик А. Яблонський козаки були привнесені через колонізацію Литовських земель татарами-козаками, які довго зберігали свій самостійний статус, навіть після хрещення [7, с. 119, 131].

Згадуваний перед цим дослідник Є. Савельєв також посилається на працю Фішера про Сибірську історію, видану в 1774 р., у якій той писав, що слово «козак» відноситься до татарської мови. Воно означає таку людину, в якій немає родини, чи який немає постійного житла. Назву цю насамперед приписують власне козацькій орді, тобто ординським козакам, що жили на поч. XVI ст. по Нижній Волзі. Надалі назва «козак» від татар перейшла до росіян і поляків. Вона означає «вільний, той що проживає на кордоні й завжди готовий служити за гроші» [18, с. 5].

Ґрунтовні наукові дослідження історії українських козаків отримали свій розвиток лише з 1860 р. у ранніх

роботах М. Костомарова, у статтях С. Соловйова і критичних нарисах М. Максимовича і ін. У 1863 р. В Києві вийшов перший том III частини «Архіву Південно-Західної Росії», які містили акти з історії козацтва з 1500 по 1648 роки, укладений В. Антоновичем. Останній вбачав феномен козацтва продовженням патріархально-общинного ладу давньої Русі [7, с. 120].

Щодо часу появи козаків, то погляди дослідників із цього питання фактично співпадають. Хоча, нерідко зустрічаються й екскурси істориків у «сиву прадавнину» козацтва. Так, за М. Карамзіним, козаки були відомі на «окраїні теперішньої Росії» раніше Батієвої навали, і виступили на історичну сцену іще в X ст. «*то під ім'ям торков і берендєєв, то черкасов і просто казахів чи козаків*» [18, с. 11]. Разом із тим, достовірних документальних відомостей про появу козаків у X ст. не зустрічаємо.

Натомість, на думку П. Куліша, «у руських же і поляків козацтво, за письмовими свідченнями, з'явилося одночасно, в різних віддалених одна від однієї місцевостей не раніше кін. XV століття. ... Польські літописці знали чотири татарські орди, із яких у кожній був свій хан, а саме: заволзьку, астраханську, казанську в перекопську. До цих орд зараховували вони і п'яту – козацьку. Орда козацька не визнавала над собою влади жодного хана, і кочуючи у різних місцях, вважались у всій Татарщині самим відважним народом» [13, с. 32]. Наведений висновок П. Куліша підтверджують і споріднені погляди про походження козацтва, які наводяться нами нижче.

Так, Д. Бантиш-Каменський вбачав, що козаки переселилися за Дніпро із Кавказу. Утім, козаки не скла-

дали ніколи єдиного народу; «подібно римлянам зобов'язані існуванням своїм війнами. Неможна достовірно встановити час їх появи у цих місцях, але він настав не раніше XV ст., спираючись на покази Більського: що козаки стали відомими в Польщі лише на поч. XVI ст.» [6, с. 64].

М. Грушевський, на основі аналізу польських архівних джерел, засвідчує достовірні згадки про козаків Київщини в 1492, 1493 і 1499 роках. Але козацтво, тоді було способом життя й родом занять для багатьох молодих людей, які ходили «в козаки» для походів на татар чи для «луплення татарських чабанів», а не козацькою верствою [8, с. 204]. Тобто, «козакування» на ранніх етапах було певною формою соціалізації молодих неодружених чоловіків, які прагнули до звитяги і заробітків.

Козацтво, як відома верства українського населення, утверджується в традиційному для сучасників значенні упродовж всього XVI ст. Як писав М. Василенко, *«Козацтво зародилося і росло непомітно в умовах життя польської держави. У Польщі козацтво почали помічати тільки тоді, коли воно виростало в вагому суспільну силу»* [7, с. 116].

Але, козаки у позначений період були і в воєнних загонах інших держав, що межували, часто без чіткого кордону, з тогочасною Україною. Зокрема, до кінця існування Кримського Ханства, козаками у татар називався особливий кінний загін війська, сформований із уланів і, власне, козаків. Загони козаків також діяли у Московських великих і удільних князів після перемоги Москви у Лівонській війні та із започаткуванням «збирання земель» Іваном III у кін. XV ст.

У кін. XV – на поч. XVI ст. потужні козацькі загони діяли і в Українських землях. Так в 1492 р. хан Менглі-Гірей скаржився, за П. Кулішем – Великому князю московському Іоану III, а за М. Василенком – Великому князеві литовському Олександрові (1461-1506 рр.), що його військо, повертаючись з набігу на Київ із награбованим, зустрілось з «ординськими козаками» (за М. Василенко – «з канівськими і черкаськими козаками») ті було ними пограбоване [7, с. 119; 13, с. 33-34].

У літописах цього періоду також згадуються дніпровські, рязанські, смоленські, путивльські, донецькі та інші козаки. У відповідних виокремлюються воїни різних етносів, навіть у межах одного війська. Так, за свідченням В. Шевчука, у пам'ятці «Битва під Оршею» 1515 р. «... розрізняються воїни литовські, руські та польські, тобто вони перебували в окремих підрозділах одного війська» [22, с. 129].

Але, слов'янські козаки-воїни починають зустрічатися в літописах лише на поч. XVI ст. Вони охороняли поселення від набігів татар і турків, охороняли кордони тогочасних громад і палаци князів і магнатів. Першим достовірно відомим лідером цих козаків був Предислав Лянцкоронський, що походив із давнього литовського роду Збигнівів [13, с. 43-44]. Хоча, Г. Кониський у «Історії Русів» називає його Пренцлавом Лянцкоронським і вказує, що він був зятем князя Острозького та походив із знатної сенаторської родини. Наслідками його воєнної звитяги були три виграні битви із турками і татарами, які припинили спроби походів останніх на Краків, а також утворення прикордонних воєнних загонів понад Дністром і в гирлі Дніпра. Нарешті, як

писав Г. Кониський, «приймаючи прихожих охотників (М.Ф. – в пер. з польської «добровольців») з нежонатих козаків, ловлею звірів та риби, а не менше здобиччю заграничною споваджених, створили велелюдне товариство козацьке» [10, с. 23–24]. З часом крайніми пунктами збору козацьких загонів стали Київ і Черкаси.

Слід також прийняти до уваги думку А. Копистянського про те, що значні простори між Києвом і Брацлавом спустошилися і замінилися в т.з. «дикі поля», що становили нейтральну полосу між Литовською, а після Люблінською унії 1569 р. – Польською державою і Кримським ханством. «Київщина, котра колись була головним осередком і ядром Руси, в XVI ст. найшлася «у краю» Польсько-Литовської держави, тобто там, де закінчувався «святоруський берег» і зачиналось царство Кримської Орди. По тій причині Київщина в XVI ст. почала називатися Україною», – писав А. Копистянський [12, с. 245]. Її ж охорона почала у цей час здійснюватися організованими козацькими загонами.

При цьому загроза Українським землям з боку Кримської орди з часу утвердження козацтва лише наростала. Так, за свідченням С. Плохія, «кількість українців і росіян, які потрапили на невільницькі ринки Криму в XVI та XVII століттях, коливається від 1,5 до 3 млн. осіб» [27, с. 113]. Хоча, формування козацтва в XVI ст. відбувалось еволюційним шляхом.

Як писав М. Грушевський, «упродовж XVI ст. дуже повільно формується з цих «козакующих» козацький стан. У половині XVI ст. бачимо тільки початки цього процесу; у головному гнізді козацтва – Черкасах реві-

зія 1552 р. записує прихожих козаків «опівтритьяста» (біля 250), – тільки всього. ... але, майже і зовсім не було козацького стану. Останній формується тільки в кін. XVI і на поч. XVII ст., завдяки надзвичайно швидкому зростанню козацтва і під впливом, з одного боку, колонізаційного зростання українського передстепу, а з іншого, ідеї козацького імунітету» [8, с. 205]. Такий імунітет, за аналогією зі згаданим імунітетом польської шляхти, мав захистити козаків від місцевих влад і захистити від спроб спочатку Литовської держави, а після Люблінської унії 1569 р. і Речі Посполитої організувати козацький стан у державні воєнні організації.

Також можемо погодитись із В. Смолієм і В. Степанковим, які відзначали, що «Фундатором та творцем Української держави виступила не традиційна для тогочасного європейського суспільства еліта (князі, магнати й шляхта), а невизнана де-юре у Речі Посполитій спільнота дрібних лицарів-землеробів – козацтво» [21, с. 257]. Але, цьому передувало укладення Люблінської унії, що стала «найбільшою справою Зигмунта II Августа» [25, с. 60] та перекроїла воєнно-політичний ландшафт не лише України, а й усієї Східної Європи.

Як відомо, Люблінська унія, укладена спільним Польсько-литовським сеймом у м. Любліні з 10 січня по 12 серпня 1659 р., поклала початок Речі Посполитої Обох Народів, яка проіснувала до 1795 року. Цей державотворчий поступ сприяв розквіту Польського Відродження та шляхетській демократії, яка зосередилась у місцевих сеймиках.

Вінцем шляхетської держави стали практики «Золотої вольності» – обрання короля Польщі шляхтою на основі Генриківських статей 1573 р. із складенням особистих зобов'язань (*pacta conventa*) кандидатів на трон перед шляхетською спільнотою. Перша вільна елекція (вибори) короля відбулася в 1872 р. після смерті бездітного Зигмунта II Августа. Хоча цей принцип престолоспадкування утвердився раніше, на межі XV і XVI ст. Ця практика виявилась прийнятною для Польщі й у подальшому застосовувалась до самої загибелі Речі Посполитої в 1795 році. До того ж, у кінці XVI ст. владу короля в Польщі почав урівнювати Сейм [25, с. 67].

Наслідки утвердження Речі Посполитої мали для України і козацтва мали драматичний характер. Як писала Н. Василенко-Полонська, «Україна була розірвана: більша її частина перейшла до Польщі – Галичина, Холмщина, Волинь, Поділля, Брацлавщина, Київщина, Підляшшя. ... Польська шляхта гордливо ставилася до всього чужого, і перед українцями постає дилема: або зректися політичного життя, або полонізуватися» [15, с. 343-344]. Інші Українські землі також були розтягнуті Московою, Литвою, Молдовою, Туреччиною та Угорщиною.

Феноменом тогочасного розвитку України стало прагнення заможного населення окремих регіонів України полонізуватися та нобілізуватися до стану шляхти, що відкривало перспективи для кар'єри на військовій і цивільній службі, надавало певний імунітет, а також дозволяло захистити свою власність. Цьому значною мірою сприяло й надання кролем З. Августом у 1563 р. привілеї, яка урівнювала пра-

вославних русинів з польськими католиками у їх правах. Таким чином, Польща по-суті переманила русинську еліту від короля Литви до себе. Полонізації України сприяло і зміцнення Московського царства та початку «собиранія земель» після вигнання ним у 1480 році ординців.

Разом із тим, не всі з цих сподіванок українців Волині та Поділля були здійсненними. Так Г. де Боплан писав про руську шляхту наступне: «Шляхта поміж ними небагаточисленна, наслідують польській і, схоже, соромиться того, що належить до іншої, аніж римська, віри, щодня переходячи до неї, хоча вся знає, і всі ті, що титулюються князями, вийшли з грецької віри» [19, с. 32]. Сподівання ж українців Волині та Підляшшя, які плекали надії, що Люблінська унія покладе край безкарним «гвалтам, наїздам, забойствам і забиранню земель, і грабешам ... панів поляків» [26, с. 198], виявилися марними.

Але, чи не найбільше після утворення Речі Посполитої Обоих Народів, як офіційно називалась Унія, погіршився стан українських козаків. Українські дослідники В. Антонович і В. Бець давали наступну оцінку розвитку козацтва після Люблінської унії: «Тяжкі часи переживало Дніпровське козацтво в кін. XVI ст.: внаслідок приєднання Південно-Руських земель до Польщі актом Люблінської унії 1569 року, польське державне право введене було в ці землі, а по усталеним положенням цього права, козацький стан був аномалією, не міг укластися в станові категорії, напрацьовані польським історичним життям, мало перейти до складу станів, визнаних законом: дворянського чи селянського» [5, с. 2].

Ще одним визначальним питанням для розвитку козацтва стало запровадження в тогочасну державотворчу практику Речі Посполитої реєстрового козацтва. Так С. Плохій пише, що «Лівонська війна збільшила попит на воїнів на кордоні з Московією, тож у 1570-ті роки було сформовано ряд козацьких підрозділів, один із яких налічував 500 вояків» [27, с. 117]. Реорганізація стихійного козацького руху на службі в прикордонних урядовців у військові організації відкрила перед козаками нові перспективи.

До вжитку був запроваджений термін «реєстрові козаки». Їх вносили до реєстру як професійних (оплатних) військових і вони не сплачували податків і не підпадали під місцеві юрисдикції. Так у 1590 році польсько-литовський сейм затвердив військо в 1 000 реєстрових козаків для охорони прикордонних областей України від татар і нереєстрових козаків [27, с. 117]. Але, як наголошує С. Плохій, всі виплати і пільги козакам діяли лише на період активних військових кампаній. Таким чином, створення реєстрового козацтва не вирішило всі проблеми корпусу козаків в Україні. «Нереєстрове» козацтво, з одного боку, продовжувало боротьбу за Козацьку державу, а з іншого – боролось за привілеї, які гарантувались включенням до складу реєстрового козацтва.

Ця проблематика отримала своє продовження впродовж усієї історії Речі Посполитої. Так, для прикладу, в першій пол. XVIII ст. зустрічаємо документ з промовистою назвою: «Меморандум гетьмана великого коронного Станіслава Конецпольського на сейм 1638 р. із пропозиціями щодо тримання козаків у «послуху» укрі-

плення і утримання гарнізону фортеці Кодак; щодо норм платні старшині реєстрового козацтва, а також щодо необхідності призначення королем або сеймом комісара замість гетьмана, якого козаки вільно обирають; вимоги до кандидатів на посади комісара, осавулів, полковників, сотників, отаманів» [28, с. 322-324]. Таким чином, реєстрове козацтво, по-суті, отримало статус воєнних, які служили короні та підпорядковувались спочатку виборному гетьману, а надалі й призначуваному комісарові.

Висновки і перспективи подальших досліджень. У контексті нашого дослідження виникає логічне запитання – чи несли козаки державну службу в період з кін. XV ст. до Люблінської унії 1569 року? Очевидно, що при відповіді на це питання слід враховувати множинність юрисдикцій і особливості стратифікації тогочасного українського суспільства, затиснутого між Литвою, Польщею, Росією та Кримською ордою.

До того ж, застосовуючи слово «служба» до козаків слід прийняти до уваги, що саме слово «служба» в XIV-XV ст. отримало багато значень. Окрім традиційного значення служби, як феодално-васального обов'язку захищати суверена, а також здійснювати в його інтересах публічне управління, під «службами» також розумілися одиниці землекористувачів, які обкладалися зборами і податками. Як писала О. Єфименко, «слово «служба» є синонімом слова «двір». «Службами» такі посилення називали майже по всій території Південної Русі» [9, с. 116]. Тому, в XVI оцінювати діяльність козацьких військових загонів, як «дер-

жавну службу» слід із врахуванням багатьох чинників.

Така служба мала, *по-перше*, мілітарний характер, тобто була за своєю сутністю та змістом військовою службою мобілізаційного (ополченського) типу; *по-друге*, по друге вона ще не могла бути державною в інтересах України за відсутності на той час національної державності. Козаки і інший служивий люд на поч. XV ст. у Литовсько-Руській державі служили «кінно, збройно, часу потреби війни». При цьому, воєнний обов'язок у цей час не пов'язували з походженням людини – служили всі, хто міг тримати зброю в руках;¹ *по-третьє*, ядро професійної державної служби в Україні в XVI ст. почало формуватися в різних регіонах з декількох станів: а) з козаків, зокрема з реєстрових козаків (Черкащина, Канів, Дніпровщина); б) зі шляхти, зокрема, з нобілітованої шляхти (Волинь, Брацлавщина, Підляшшя, Холмщина, Київщина); в) з козаків на Півночі України, які служили Московській державі під час «збирання» земель спочатку великим князем Іваном III, Василем III і врешті Іваном IV Грозним (Лютим) (Чернігів, Путивль, Новгород-Сіверський). Кожне із зазначених джерел формування державної служби справило вплив на її становлення, розвиток, характер і систему управління нею.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Федоренко М.В. Генезис системи управління державною (публічною) служ-

¹ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна: монограф. / Укр. наук. ін-т Гарвард. Ун-ту, Ін-т Критики. Вид. 2-ге, перекл. і випр. Київ: Критика, 2008. С. 28.

бою в Україні та Республіці Польща: адміністративно-правові аспекти *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2021. № 2(14). С. 169-190.

2. Артхашастра или Наука Политики. Пер. с санскрита. Издан. подгот. В.И. Кальянов. Москва: Научно-издат. центр «Ладомир»; Изд-во «Наука», 1993. 793 с.

3. Fedorenko W. Problem ochrony praw człowieka w warunkach rewolucji oraz konfliktów wojennych. *Ochrona praw człowieka w wymiarze uniwersalnym. Akcjologia –instytucje – nowe wyzwania – praktyka*. Red. naukowa J. Jaskiernia, K. Sprzyszak. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2017. S. 73-79.

4. Федоренко М. Основні тенденції розвитку системи управління державною (цивільною) службою в Україні та в Польщі в XXI ст. // *Věda a perspektivy*. 2021. № 2. 2021. pp. 82-92.

5. Антонович В.В., Бец В.А. Исторические деятели Юго-западной России в биографиях и портретах по коллекции Тарновского В.В. Выпуск первый. Киев: Типограф. Императорского Ун-та Св. Владимира, 1885. VI с., 110 с.; ил.

6. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения словян в сей стране до уничтожения гетьманства. Київ: Час, 1993. 656 с., ил.

7. Василенко Н.П. Очерки по истории Западной Руси и Украины. Киев: Изд-е книжного магаз. Н.Я. Оглоблина, 1916. 589 с.

8. Грушевский М. Очерки истории Украинского народа. Изд-е третье, дополн. Киев: Типограф. 1-ой Киевской Артели Печати, 1911. 408 с.

9. Ефименко А.Я. История украинского народа. Выпуск первый. Выпуск второй. 9 рисунков в тексте и 12 на отдельных таблицах. С.-Петербург: Типогр. Акц. Общ. Брокгауз-Ефрон, 1906. 391 с., ил.

10. Кониський Г. История Русов или Малой России. Редакц. і вступ. стат. О. Оглоблина. Нью-Йорк: Вид-во «Вісник» – ООЧСУ, 1956. 346 с.

11. Копистянський А. Історія Руси. Часть перша: Київська доба (від найдавніших часів до упадку Галицко-Волинського князства в 1340 р.), 5 карт, 47 ілюстрацій. Львів: Издание Общества ім. М. Качковського, 1931. 299 с., 2 с., 3 с.;
12. Копистянський А. Історія Руси. Часть друга: Московська і Литовсько-Польська доба (Велика і Мала Русь до часів Б. Хмельницького). Львів: Издание Общества ім. М. Качковського, 1932. 343 с., 3 с., 6 с.
13. Кулиш П.А. История воссоединения Руси. Том первый. От начала колонизации опустошенной татарским погромом Киево-Галицкой Руси до начала столетней козацко-шляхетской войны. С.-Петербург: Изд-е Товара «Общественная польза», 1874. IV с., III с., 363 с., прилож. С. 320-363.
14. Кулиш П.А. История воссоединения Руси. Том второй. От начала козацко-шляхетской войны до восстановления в Киеве Православной Церкви в 1820 году. С.-Петербург: Изд-е Товара «Общественная польза», 1874. VIII с., III с., 456 с., прилож. С. 425-456.
15. Полонська-Василенко Н. Історія України. В двох томах. I том (до пол. XVII сторіччя). Мюнхен: Українське вид-во, 1972. 591 с.
16. Водовозов В. Очерки из русской истории XVIII-го века. С прилож. очерков о древне-русской жизни и из истории до-петровского, переходного времени. С. Петербург: Типогр. «В.С. Балашев и Ко», 1897. VIII с., 535 с.
17. Кавелин К.Д. Собрание сочинений. В 4-х томах. Том первый. Монографии по русской истории. Раасуждения, критические статьи и заметки. С.-Петербург: Типогр. М.М. Стасюлевича, 1897. 1052 с.; IV с.
18. Савельев Е.П. Древняя история казначества (Историческое исследование). Часть I-я. Новочеркасск: Тип. «Донской Печатник», 1915. 184 с.
19. Боплан Г. Л. де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Молдовії до границь Трансильванії, разом з ініми звича-
ями, способом життя і ведення воєн. Київ: Наукова думка; Кембрідж (Мас.): Укр. наук. ін-т, 1990. 256 с.: іл.
20. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна: монограф. / Укр. наук. ін-т Гарвард. Ун-ту, Ін-т Критики. Вид. 2-ге, перекл. і випр. Київ: Критика, 2008. 469 с.: іл.
21. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська акад.», 2009. 447 с.
22. Шевчук В. Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення XVI-XVIII століть / У двох книгах. Книга 1. Київ: ТОВ «Вид-во «Кліо», 2019. 792 с., іл.
23. Шевчук В. Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення XVI-XVIII століть / У двох книгах. Книга 2. Київ: ТОВ «Вид-во «Кліо», 2019. 1120 с., іл.
24. Ліпперт Ю. Історія культури. В трьох нарисах, зі 112 образками. Переклад П. Дятлова і Хв. Мойси. Нью-Йорк-Відень-Львів-Київ: Робітничий товариш. «Злука»; «Робітн. Т-ва імені Т. Шевченка»; Т-ва робітничого дому, 1922. XVI с., 400 с.
25. Польща – нариси історії. За ред. В. Менджецького та Є. Брадисевича. Пер. з пол. І. Сваренка / Інститут національної пам'яті Республіки Польща. Варшава: Інститут національної пам'яті, 2015. С. 52. (367 с., іл.).
26. Русина О.В. Україна під татарами і Литвою. Київ: Вид. дім «Альтернатива», 1998. 320 с.
27. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. 495 с.
28. Історія державної служби в Україні: у 5 т. Від. ред. Т.В. Мотренко, В.А. Смолій; редкол. С.В. Кульчицький та ін. Голов. упр. держ. служби; Ін-т історії НАН України. Т. 3: Документи і матеріали. V ст. до н.е. – 1774 р. Упорядн.: Г.В. Боряк (кер. кол. упор.), Л.Я. Демченко, Ю.А. Мицик. С. 322-324. (656 с.).

REFERENCES:

1. Fedorenko, M.V. (2021). Henezys systemy upravlinnia derzhavnoiu (publichnoiu) sluzhboiu v Ukraini ta Respublitsi Polshcha: administratyvno-pravovi aspekty [Genesis of the civil service management system in Ukraine and the Republic of Poland: administrative and legal aspects]. *Ekspert: paradyhmy yurydychnykh nauk i derzhavnoho upravlinnia – Expert: paradigms of legal sciences and public administration*, 2(14), 169-190 [in Ukrainian].
2. Kalyanov, V.I. (Eds.). (1993). *Artkhashastra ili Nauka Politiki [Arthashastra or Science of Politics]*. Moscow: Nauchno-izdat. tsentr «Ladomir»; Izd-vo «Nauka» [in Russian].
3. Fedorenko, W. (2017). Problem ochrony praw człowieka w warunkach rewolucji oraz konfliktów wojennych. *Ochrona praw człowieka w wymiarze uniwersalnym. Akcjologia – instytucje – nowe wyzwania – praktyka*. Red. naukowa J. Jaskiernia, K. Sprzyszak. (S. 73-79). Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek [in Polish].
4. Fedorenko, M. (2021). Osnovni tendentsii rozvytku systemy upravlinnia derzhavnoiu (tsyvilnoiu) sluzhboiu v Ukraini ta v Polshchi v XXI st. [The main trends in the development of the civil service management system in Ukraine and Poland in the XXI century]. *Věda a perspektivy*, 2, 82-92 [in Ukrainian].
5. Antonovich, V.B., Bets, V.A. (1885). *Istoricheskie deyateli Yugo-zapadnoy Rossii v biografiyakh i portretakh po kollektzii Tarnovskogo V.V. [Historical figures of Southwestern Russia in biographies and portraits from the collection of V.V. Tarnovsky]*. (Vols. 1). Kiev: Tipograf. Imperatorskogo Un-ta Sv. Vladimira [in Russian].
6. Bantysh-Kamenskiy, D.N. (1993). *Istoriya Maloy Rossii ot vodvoreniya slovyan v sey strane do unichtozheniya getmanstva [The history of Little Russia from the expelling of Slavs in this country to the destruction of the hetmanate]*. Kyiv: Chas [in Russian].
7. Vasilenko, N.P. (1916). *Ocherki po istorii Zapadnoy Rusi i Ukrainy [Essays on the history of Western Russia and Ukraine]*. Kiev: Izd-e knizhnogo magaz. N.Ya. Ogloblina [in Russian].
8. Grushevskiy, M. (1911). *Ocherki istorii Ukrainskogo naroda [Essays on the history of the Ukrainian people]*. (3rd ed., rew.). Kiev: Tipograf. 1-oy Kievskoy Arteli Pechati [in Russian].
9. Efimenko, A.Ya. (1906). *Istoriya ukrainskogo naroda [History of the Ukrainian people]*. (Vols. 1-2). Saint Petersburg: Tipogr. Akts. Obshch. Brokgauz-Efron [in Russian].
10. Koniskiy, G. (1956). *Istoriya Rusov ili Maloy Rossii [History of the Rus or Little Russia]*. O. Ogloblin (Eds.). New-York: Vid-vo «Visnik»-OOChSU [in Russian].
11. Kopystianskiy, A. (1931). *Istoriia Rusy. Chast persha: Kiievskaya doba (vid naidavnnykh chasiv do upadku Halytsko-Volynskoho kniazhestva v 1340 r.) [History of Rus. Part one: Kiev era (from ancient times to the decline of the Galicia-Volyn principality in 1340)]*. Lviv: Izdanie Obshchestva im. M. Kachkovskoho [in Ukrainian].
12. Kopystianskiy, A. (1932). *Istoriia Rusy. Chast druha: Moskovska i Lytovsko-Polska doba (Velyka i Mala Rus do chasiv B. Khmelnytskoho) [History of Rus. Part two: Moscow and Lithuanian-Polish era (Greater and Lesser Rus until the times of B. Khmelnytsky)]*. Lviv: Izdanie Obshchestva im. M. Kachkovskoho [in Ukrainian].
13. Kulish, P.A. (1874). *Istoriya vossoedeneniya Rusi. Tom pervyy. Ot nachala kolonizatsii opustoshennoy tatarskim pogromom Kievo-Galitskoy Rusi do nachala stoleteney kozatsko-shchlyakhetskoy voyny [The history of the reunification of Russia. Volume one. From the beginning of the colonization of the Kiev-Galician Rus devastated by the Tatar pogrom to the beginning of the centuries of the Cossack-szlachta war]*. Saint Petersburg: Izd-e Tovar-a «Obshchestvennaya polza» [in Russian].
14. Kulish, P.A. (1874). *Istoriya vossoedeneniya Rusi. Tom vtoroy. Ot nachala kozatsko-shchlyakhetskoy voyny do vosstanovleniya v Kieve Pravoslavnoy Tserkvi v 1820 godu [The history of the reunification of Russia. Vol-*

- ume two. *From the beginning of the Cossack-szlachta war until the restoration of the Orthodox Church in Kiev in 1820*. Saint Petersburg: Izd-e Tovar-a «Obshchestvennaya polza» [in Russian].
15. Polonska-Vasylenko, N. (1972). *Istoriya Ukraini. V dvokh tomakh. I tom (do pol. XVII storichchya) [History of Ukraine. In two volumes. Volume I (until the middle of the XVII century)]*. Munich: Ukrainske vid-vo [in Ukrainian].
16. Vodovozov, V. (1897). *Ocherki iz russkoy istorii XVIII-go veka. S prilozh. ocherkov o drevne-russkoy zhizni i iz istorii do-petrovskogo, perekhodnogo vremeni [Essays from Russian history of the 18th century. With the attachment of essays on ancient Russian life and from the history of pre-Peter the Great transitional time]*. Saint Petersburg: Tipogr. «V.S. Balashev i Ko» [in Russian].
17. Kavelin, K.D. (1897). *Sobranie sochineniy. Tom pervyy. Monografii po russkoy istorii. Raasuzhdeniya, kriticheskie stat'i i zametki [Collected Works. Volume one. Monographs on Russian history. Judgments, critical articles and notes]*. Saint Petersburg: Tipogr. M.M. Stasyulevicha [in Russian].
18. Savelyev, E.P. (1915). *Drevnyaya istoriya kazachestva (Istoricheskoe issledovanie) [Ancient history of the Cossacks (Historical research)]*. (Vols. 1). Novocherkassk: Tip. «Don-skoy Pechatnik» [in Russian].
19. Beauplan, G. Le V., sieur de. (1990). *Opys Ukrainy, killkokh provintsii Korolivstva Polskoho, shcho tiahnutsia vid kordoniv Moldovii do hranyts Transylvanii, razom z yinimy zvychaiamy, sposobom zhyttia i vedennia voien [Description of Ukraine, several provinces of the Kingdom of Poland, stretching from the borders of Moldova to the borders of Transylvania, along with their customs, way of life and warfare]*. Kyiv: Naukova dumka; Cambridge (Mas.): Ukr. nauk. in-t [in Ukrainian].
20. Yakovenko, N.M. (2008). *Ukrainska shliakhtha z kintsia XIV – do seredyny XVII stolittia. Volyn i Tsentralna Ukraina [Ukrainian nobility from the end of the XIV to the middle of the XVII century. Volyn and Central Ukraine]*. (2nd ed., rew.). Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
21. Smolii, V., Stepankov, V. (2009). *Ukrainska natsionalna revoliutsiia XVII st. (1648-1676 rr.) [Ukrainian national revolution of the XVII century (1648-1676)]*. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohyl. akad.» [in Ukrainian].
22. Shevchuk, V. (2019). *Kozatska derzhava yak ideia v systemi suspilno-politychnoho myslennia XVI-XVIII stolit [The Cossack state as an idea in the system of socio-political thinking of the XVI-XVIII centuries]*. (Vols. 1). Kyiv: TOV «Vyd-vo «Klio» [in Ukrainian].
23. Shevchuk, V. (2019). *Kozatska derzhava yak ideia v systemi suspilno-politychnoho myslennia XVI-XVIII stolit [The Cossack state as an idea in the system of socio-political thinking of the XVI-XVIII centuries]*. (Vols. 2). Kyiv: TOV «Vyd-vo «Klio» [in Ukrainian].
24. Lippert, Yu. (1922). *Istoriia kultury [History of culture]*. (P. Diatlov, Kh. Moisa, Trans). New-York-Viden-Lviv-Kyiv: Robitnyche tovarys. «Zluka»; «Robitn. T-va imeni T. Shevchenka»; T-va robitnychoho domu [in Ukrainian].
25. Mendzhetskyi, V., Bratsysevych, Ye. (2015). *Polshcha – narysy istorii [Poland – essays on history]*. (I. Svarenka, Trans). Warsaw: Instytut natsionalnoi pamiaty [in Ukrainian].
26. Rusyna, O.V. (1998). *Ukraina pid tataramy i Lytvoiu [Ukraine under the Tatars and Lithuania]*. Kyiv: Vyd. dim «Alternatyva» [in Ukrainian].
27. Plokhii, S. (2016). *Brama Yevropy. Istoriia Ukrainy vid skifskykh voien do nezalezhnosti [Gate of Europe. History of Ukraine from the Scythian wars to independence]*. Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia [in Ukrainian].
28. Boriak, H.V., Demchenko, L.Ya., Mytsyk, Yu.A. (2009). *Istoriia derzhavnoi sluzhby v Ukraini. T. 3: Dokumenty i materialy. V st. do.n.e. – 1774 r. [History of civil service in Ukraine. Vol. 3: Documents and materials. 5th century B.C. – 1774]*. Motrenko, T.V., Smolii, V.A. (Eds.). Kyiv: Nika-Tsentr [in Ukrainian].